

СПОСОБИ ВПЛИВУ ПРАВА НА ДЕРЖАВУ

Статтю присвячено деяким аспектам взаємодії права і держави. Розкрито роль права як засобу регулювання та обмеження державної влади, забезпечення її легітимності. Досліджено елементи правового конституювання та організація державної влади. З позиції права розглянуто межі державного втручання в суспільне життя, питання комунікації особи з державою, державного примусу.

Ключові слова: легітимність, конституювання, державний примус.

Сьогодні важко уявити людей, які б мешкали на пристосованій до життя території, що не знаходиться під юрисдикцією тієї чи іншої держави. Однак історія розвитку людства свідчить, що з моменту появи homo sapiens до виникнення перших відомих держав минало більше сотні тисяч років. Відносно цього відрізка часу в сучасному державному суспільстві люди проживають дуже незначний період своєї еволюції. Рух первинного суспільства до державної організації був достатньо тривалим. На різних географічних територіях, у різних кліматичних умовах виникали та зникали одні держави, на цих місцях утворювались інші, а решта заселених земель могла тисячоліттями не знати, що таке державна організація.

Що саме спонукало людей об'єднатися під владою держави, заради чого люди погоджувалися на іншу організацію влади у своїй спільноті, відмінну від тієї, до якої вони звикли? Відповідь на ці та інші питання слід шукати в процесах поступового розвитку, ускладнення соціальної організації суспільства і в тих соціальних регуляторах, які впорядковували суспільні відносини та розвинулись разом з ними.

Можливо припустити, що норми та інститути регулювання родоплемінної організації суспільства в певний історичний період переставали справлятися з проблемами, з необхідністю вирішення яких неминуче стикалося людство в процесі своєї еволюції. До таких проблем слід віднести: захист території, забезпечення безпеки торговельних відносин, підтримання порядку всередині роду, захист власності тощо. Потреба регулювання соціальних відносин створила відповідні соціальні та правові норми, пізніше потреба безпечного, прогнозованого існування викликала до життя нові форми володарювання, управління, унормовування та захисту суспільних відносин, які сприймалися людь-

ми як корисні, бажані, справедливі та правові. Цією новою формою ставала державна влада, яка виникала на базі існуючих соціальних регуляторів як службова організація для забезпечення потреби суспільства у стабільному, безпечному розвитку, в тому числі завдяки дотриманню та захисту правових норм, які функціонували в суспільстві. У такому контексті і право, і державна влада ставали результатом прогресивного розвитку суспільних відносин.

Такий самий процес, але з психологічної точки зору, досліджував Л. І. Петражицький: він вважав державну організацію явищем правової, імперативно-атрибутивної психіки, розвиток якої утворює міцні системи правових норм, що наділяють індивідів певною сукупністю особистих та матеріальних благ. Державну владу він вважав службовою щодо прав громадян та права взагалі, завданням якої є захист права проти неправди [1, с. 181].

Зв'язок права і держави не можна недооцінювати, оскільки перед фактичною появою державної організації, в суспільній правосвідомості мав визріти і сформуватися концепт такої організації, як правна структура. Розвиток держави та її інститутів цілком залежав від подальшого розвитку правосвідомості. Відомий російський правознавець І. А. Ільїн пояснював цей феномен тим, що самою сутністю держави є володарювання по праву, через право та зароди права, і тому там, де відчуття права та справедливості не розвивалося, державна влада ставала жертвою міжособних зіткнень та насильницьких захоптів [2, с. 141].

Якщо розглядати функції (ролі) права та держави в суспільстві, не важко побачити їхню тотожність. Як право, так і держава викликані до життя суспільною необхідністю. Основним завданням цих інститутів є регулювання суспільних відносин. Як право, так і держава волі-

ють регулювати ці відносини на засадах справедливості, тим самим досягаючи суспільного консенсусу. Незабезпечення справедливого (з точки зору людей) регулювання, неминуче призводить до «смерті» правової норми, так само руйнуючи і державну владу в разі виходу її діяльності за рамки тих правових норм, які суспільство вважає справедливими для здійснення державою своїх функцій.

Такий стан речей свідчить про неможливість розгляду цих явищ відокремлено, тим більше протиставлення держави праву. Свавільля, застосування сили для досягнення егоїстичної мети, підкорення людей виключно страхом кари, не мають нічого спільного ані з правом, ані з державою. Навпаки, держава, володарюючи на підставі повноважень («по праву»), здійснюючи свою владу через правові веління («через право»), має своїм завданням встановлення правового порядку («заради права»), тобто боротьбу з свавільям та пануванням грубої сили [2, с. 142].

Отже, право виступає не тільки базою, фундаментом формування державної влади, воно виступає також основним засобом як регулювання державної влади, так і самої діяльності держави. Крім цього, право є тим кордоном, обмежувачим фактором, вихід за який позбавляє державу її сутності та призначення. Відповідаючи зазначеним вище критеріям, державна влада сприймається громадянами як правомірна, як влада, що має правовий характер. Інакше кажучи, через оцінку відповідності праву відбувається процес легітимації, визнання державної влади. За межами права державна влада закінчується, може бути інша влада, влада деспота, диктатора, завойовника тощо, яка до сучасного розуміння держави не має жодного відношення.

Сучасний дослідник питання легітимності державної влади В. Ковальчук, зокрема, зауважує, що джерелом легітимності державної влади виступає людина, а точніше – її активна участь у суспільно-політичному житті держави (в правовій, політичній, господарській сферах життєдіяльності). Через такі форми участі державна влада та право набувають реальної легітимності [3, с. 185]. Пояснюється це тим, що основним критерієм, на основі якого можливо оцінювати (критикувати чи підтримувати) діяльність державної влади та її законів виступають основні права людини, тобто ті, які є невідчужуваними та невід’ємними [3, с. 184]. Основні права людини не конструюються державою, а визнаються нею як існуюча дійсність. Можливість вільної реалізації цих прав безпосередньо людиною ви-

ступає межею для діяльності державної влади. Порушення такого умовного кордону без правових підстав делегітимує владу як неправову, що зумовлює суспільний протест, який може мирним або насильницьким шляхом змінити державну владу.

Задля досягнення наведених вище критеріїв легітимності державної влади, її конституювання та організація повинні відбуватися так шляхом, щоб це віддзеркалювало її правовий характер. З огляду на те, що державна організація влади є результатом прогресивного розвитку суспільства, відповідно суспільство в особі свого народу у певний історичний період наділяє державну владу правовими повноваженнями щодо її здійснення. Цей процес передбачає конституювання в суспільстві різних за рівнем та повноваженнями органів державної влади. Він включає порядок їхнього утворення, зокрема шляхом народного волевиявлення, встановлення повноважень, засобів контролю за їх діяльністю з боку інших органів та всього суспільства, способи їхньої взаємодії, підзвітності, відповідальності тощо. Зазначений процес сучасною правовою наукою охоплюється поняттям конституціоналізму. Останній передбачає не стільки наявність у державі конституції як нормативного акту (акту установчої влади народу), скільки наявність правових шляхів організації органів державної влади, регламентації взаємовідносин суспільства та особи з владою. В тому числі наявність правових способів (механізму) запобігання узурпації влади, наявність законодавчо закріпленої системи стримувань та противаг у діяльності органів державної влади тощо.

Одним з правових шляхів організації державної влади, відомих з давніх часів, є вибори. Під час виборів відбувається легітимація не тільки органів державної влади, а й органів місцевого самоврядування. Шляхом виборів народ країни безпосередньо наділяє (делегує) владними повноваженнями своїх обранців для роботи в різних органах державної влади, але тільки на певний час. Причому необхідною умовою легітимних виборів є дотримання правових принципів, таких як загальність, рівність, вільність волевиявлення, таємність тощо. Без дотримання цих вимог вибори перетворюються на фарс, ширму, за якою криється відсутність у державі правового шляху організації влади.

Крім процедури виборів, органи державної влади можуть бути організовані шляхом призначення чи конкурсної процедури.

Попри те, що держава є інститутом, який сформувало суспільство на певному етапі свого

розвитку саме для забезпечення своїх власних потреб, історія його розвитку в різні періоди свідчить про сталу тенденцію до виходу бюрократичного апарату держави або осіб, які уособлюють вищу державну владу, з-під контролю суспільства. У такі періоди суспільство починає виконувати обслуговуючу функцію стосовно органів державної влади, а не навпаки. А останні для забезпечення свого панівного становища намагаються максимально регламентувати та контролювати як життя всього суспільства, так і пересічних громадян, порушуючи при цьому їхні права та свободи. Такий стан речей рано чи пізно призводить і призводить до конфліктів між особою, суспільством та державною владою, що в свою чергу спонукає до змін або модернізації останньої.

Тисячоліття існування цієї проблеми та необхідність її подолати виробили у суспільства низку правових вимог як до організації державної влади, які розглянуто вище, так і до побудови взаємовідносин між державою, суспільством та особою, які могли б стати запобіжником на шляху перетворення особи у гвинтик державного механізму.

Перш за все, йдеться про межі втручання державної влади у життя суспільства. Відповідь на це питання треба шукати безпосередньо в організації самого суспільства. Відомо, що суспільство є не просто сукупність індивідів, що мешкають на певній території, це достатньо складна соціальна система, яка складається з менших підсистем або ж інститутів (сім'я, соціальна група, клас, народність, етнос тощо), що мають стійкі комунікативні зв'язки один з одним. Ця система виробляє соціальні норми як загальноприйнятні правила поведінки задля існування своїх членів та в цілому є самодостатньою. Держава виникає як ще один інститут суспільства, на певному історичному етапі його розвитку, як необхідність, задля подальшого прогресу суспільного розвитку, безпеки та стабільності. Відповідно держава отримує в очах суспільства певні права задля досягнення цієї мети, їй делеговано відповідні повноваження. Але при цьому треба зважати, що відносини між членами суспільства та його інститутами, вже врегульовані відповідними соціальними нормами, нікуди не зникають. Суспільні інститути продовжують функціонувати, розвиватися та взаємодіяти. Люди товаришують, створюють сім'ї, народжують і виховують дітей, об'єднуються в релігійні громади, організують професійні спілки, громадські об'єднання, укладають угоди тощо. Впорядкування цих

процесів відбувається за допомогою різних регуляторів в тому числі правових, включаючи звичаї та традиції, моральні, етичні договірні, корпоративні, релігійні норми тощо. З огляду на це, державі як інституту суспільства відводиться роль не стільки спостерігача, скільки хранителя та гаранта тих відносин, які вже впорядковані самим суспільством за допомогою соціальних регуляторів. Саме тому межа втручання держави у суспільне життя пролягає по умовній лінії норм, які вже врегулювали відносини. Проте ці відносини мають залишатися достатньо стабільними і не загрожувати правам інших його членів або суспільству в цілому. Відповідно і зазначені соціальні норми, більшість з яких мають правовий характер, не потребують державного втручання задля їх зміни або заміни, доки вони виконують свої функції. Слід зазначити, що за жодних обставин не можна звужувати невід'ємні та невідчужувані права людини, які виступають абсолютною межею, за якою правомірна державна влада закінчується. Існуючи як фундамент і мета державної влади, саме права людини, з одного боку, обмежують державну владу, а з другого – наділяють її правовим змістом.

Крім того, права людини є одним із засобів комунікації особи з державою, не стільки як взаємозв'язок, який безперечно існує, скільки як обмін взаємними правовими вимогами, але ці вимоги мають визнаватися сторонами комунікації як правомірні. Таким чином, формуються права і обов'язки держави перед особою, виникає відповідальність держави перед особою у разі порушення прав та недотримання обов'язків. Наприклад, право особи брати участь у здійсненні державної влади, відоме нам як право обирати та бути обраним, вимагає від державних інституцій законодавчої регламентації виборчого процесу, безпосередньої організації виборів та здійснення нагляду за демократичною процедурою їх проведення. Відповідно, необхідність утримувати бюрократичний апарат, який, зокрема, забезпечує і виборчий процес, породжує вже зворотній обов'язок особи сплачувати податки та право особи бути проінформованою про те, як податки (бюджет) було витрачено. Останнє є проявом права на свободу слова, складовим якого є право на інформацію. Держава бере на себе обов'язок не перешкоджати цьому праву, не вводити цензуру тощо. Таким чином, можна стверджувати, що саме за допомогою прав людини досягається комунікація особи з державою та держави з особою. Розрив правової сутності, такої кому-

нікації, неминуче позбавляє державну владу її легітимації з боку суспільства.

Необхідність захисту прав людини, забезпечення загальнообов'язковості норм права зумовлює ще одну важливу властивість державної влади: мається на увазі можливість застосування нею державного примусу. Примус, в основному психологічний, як один з методів підтримання порядку існує в будь-якій соціальній організації: і в родині, і в громадському об'єднанні. Його характерною рисою, на відміну від іншого методу впливу, такого як заохочення, є необхідність здійснення певних дій незалежно від волі суб'єкта або ж навіть усупереч його волі. Від додержавних часів суспільство виробляло і запроваджувало різноманітні засоби примусу для своїх членів з метою підтримання та захисту суспільного порядку. Як самі засоби примусу, так і порядок їхнього застосування регламентовано відповідними соціальними регуляторами. З появою державних інституцій, з метою забезпечення виконання членами суспільства правових обов'язків, дотримання заборон, захисту прав та інтересів осіб або всього суспільства, застосування державного примусу ставало однією з складових методів державного правового регулювання. Крім переважно психологічного примусу, який більше властивий інститутам громадянського суспільства, державна влада у передбачених законом випадках може застосовувати і фізичний при-

мус. Арсенал державних можливостей щодо застосування примусу достатньо різноманітний: він може проявлятися як форма здійснення юридичної відповідальності; як спосіб виконання судових рішень; як превентивні заходи для попередження правопорушень тощо. Але, як уже з'ясовано, держава є правовим інститутом, вона утворюється за правом і здійснює діяльність через право. Відповідно, неможливо уявити здійснення примусу державою в неправовий спосіб, інакше такий примус автоматично перетворюється на свавілля. Крім цього, індиферентний щодо волі суб'єкта характер примусу, можливість через нього обмежувати людину в її правах та свободах зумовлює не просто відповідність примусу вимогам права, а вимагає чіткої законодавчої регламентації заходів, підстав, компетенції органів, які уповноважені здійснювати примус. З другого боку, громадяни повинні мати законодавчо закріплені правові гарантії своїх прав і свобод, включаючи можливість оскарження у суді будь-яких дій органів державної влади, які громадянин вважає протиправними, включаючи застосування заходів державного примусу. У разі неможливості досягнення правового компромісу між державною владою та народом, у останнього залишається його природне право на громадську непокору незаконним діям влади, що у результаті може призвести до зміни державної влади, джерелом якої є тільки її народ.

Список літератури

1. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности / Л. И. Петражицкий. – СПб. : Лань, 2000. – 608 с. – (Серия «Мир культуры, истории и философии»).
2. Ильин И. А. Теория права и государства ; Моск. гос. ун-т а им. М. В. Ломоносова / И. А. Ильин. – М. : Зерцало : Система Гарант, 2003. – 398 с.
3. Ковальчук В. Легітимність державної влади у правовій теорії та державно-правовій практиці : монографія / В. Ковальчук. – К. : Логос, 2011. – 392 с.

O. Tseliev

THE WAYS OF INFLUENCE OF LAW ON STATE

This article is devoted to some aspects of interaction of law and state. The Author describes the role of law as a mean of regulation and limitation of state power, as well as the providing of its legitimacy. The elements of the legal constituting and organization of state power are studied. From the point of view of law, the Author analyses the limits of interference of a state into social life, the issue of communication of a person with a state, and the issue of state coercion.

Keywords: legitimacy, constituting, state coercion.

Матеріал надійшов 10.02.2014